tidsskrift.dk

Christian 4.s merkantilistiske erhvervspolitik ca. 1619-25

Historie/Jyske Samlinger, Bind Ny række, 10 (1972)

Link til pdf:
http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ho/ho_nrk_0010-PDF/ho_nrk_0010_74433.pdf

Link til webside:
http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=74433

pdf genereret den : 28/5-2008

Christian 4.s merkantilistiske erhvervspolitik ca. 1619-25

Af Henrik Pers

Christian 4.s forsøg på at føre erhvervspolitik efter merkantilistiske principper mislykkedes fuldstændigt. Årsagerne til fiaskoen har længe været et omstridt spørgsmål.

Stud. mag. Henrik Pers *tager Christian 4.s merkatilistiske politik op til nyvurdering. Han konkluderer, at eksperimentet kom for tidligt; der fandtes endnu ikke noget marked for de varer, manufakturerne producerede. Handelskompagnierne manglede den nødvendige kapital til at konkurrere med de udenlandske kompagnier.*

På grundlag af nyere resultater i den internationale merkantilismeforskning analyseres målsætningen for den tidlige danske merkantilisme. Det konstateres, at Christian 4.s politik ikke som ofte antaget alene havde magtpolitiske mål, men at den også sigtede på at forøge velstanden.

Indledning

I årene mellem Kalmarkrigen og Kejserkrigen oplever Danmark for første gang bevidste bestræbelser fra statsmagtens side på i større stil at styre det økonomiske liv. Eftertidens historikere har været tilbøjelige til at se disse eksperimenter som tidlige udslag af den økonomiske tænkemåde, som man senere har kaldt for merkantilisme, og som på den tid fandt udbredelse i Europa.

Christian 4.s merkantilistiske politik mislykkedes på næsten alle punkter og ebbede ud i løbet af få år. Det er således muligt at afgrænse den periode, hvor hans merkantilistiske politik kom til udfoldelse i fuldt omfang, til tidsrummet ca. 1619–25. I det følgende vil interessen blive centreret om disse år, hvor statsmagtens vilje til at styre erhvervslivet kommer klarest til udtryk.

Først vil der blive forsøgt en analyse af begrebet merkantilisme. Dernæst vil hovedlinierne i merkantilismens historiografi blive trukket op for at give baggrunden for de vurderinger, der er fremsat dels generelt om merkantilisme, dels specielt om Christian 4.s politik.

Efter en fremstilling af de vigtigste punkter i erhvervspolitikken ca. 1619–25 vil særligt tre problemstillinger blive søgt belyst:

For det første vil det ved en sammenligning af de konkrete samfundsforhold med den økonomiske teori blive undersøgt, om det er rimeligt at

rubricere Christian 4.s økonomiske politik i disse år som merkantilistisk, og det vil blive diskuteret, om det overhovedet er hensigtsmæssigt at benytte et begreb som merkantilisme.

For det andet skal der foretages en analyse af årsagerne til eksperimenternes fiasko. Det er et af de punkter, som har givet anledning til størst uenighed mellem periodens økonomiske historikere.

For det tredje skal det søges besvaret, hvad hensigten med politikken var. Man kan med nogle begreber fra den udenlandske merkantilismeforskning spørge, om det var power (magt) eller plenty (velstand), der stod i første række, eller måske dem begge to.

Begrebsanalyse

Begrebet merkantilisme er et forsøg på at sammenfatte de økonomiske ideer, som var fremherskende i Europa mellem den feudale økonomis ophør og liberalismens opståen. Faren ved begrebet er, at det kan give en falsk fornemmelse af, at der var tale om en klart defineret teori, som var alment accepteret af datidens statsmænd.

Der kan nemlig konstateres væsentlige forskelle i merkantilismens udformning såvel kronologisk som geografisk. Tidsmæssigt er der en klar udvikling af teorien at spore fra de første famlende forsøg (hvortil Christian 4.s indsats må henregnes) til den langt mere forfinede senmerkantilisme i slutningen af det 18. århundrede [1].

Først ret sent dukker der i større omfang litteratur op om den merkantilistiske politiks principper, og det er karakteristisk, at værkerne overvejende tager sigte på enkeltproblemer [2]. Merkantilismen opstod som svar på påtrængende konkrete spørgsmål og ikke som liberalismen ved, at man omsatte en teoridannelse til praksis. Dette kan også medvirke til at forklare de store geografiske variationer i merkantilismens udformning. De europæiske staters forskellige infrastrukturer krævede, at midlerne blev tilpasset hvert enkelt lands forudsætninger.

I middelalderen havde samfundets kontrol med det økonomiske liv ligget på det lokale plan; men efterhånden begyndte det at stå klart, at en centraliseret kontrol fra samfundets side var nødvendig for at lede den private, profitsøgende aktivitet ind i baner, der tjente almenvellet.

Problemstillingen kan sammenlignes med mange udviklingslandes situa-

1. Et dansk eksempel på mere reflekteret merkantilistisk tænkning er Otto Thotts *Uforgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand* fra 1735 (udg. 1966).
2. Det følger også heraf, at samtidens kritik af merkantilismen var meget begrænset.

tion i dag. Det vanskelige er at få sat en dynamisk udvikling i gang, at få økonomien ind i det, den amerikanske økonom W. W. Rostow har kaldt »take-off« fasen [3]. Når det først er sket, bliver den økonomiske vækst selvforstærkende.

Selv det relativt fattige førmerkantilistiske Europa producerede et overskud, som måtte dirigeres ind i produktive investeringer. Det var en forudsætning for, at de private investeringer kunne blive udbyttegivende, at den økonomiske infrastruktur blev udbygget tilstrækkeligt. F. eks. måtte der skabes et effektivt kommunikationsnet ved bygning af veje, havne osv. Man kunne ikke forvente, at private skulle investere i disse anlægsarbejder, da de ikke var profitgivende i sig selv. Derfor måtte de nødvendige basisinvesteringer foretages af staten for midler, der var skaffet ved beskatning [4].

En udbredt opfattelse af merkantilismen går ud på, at den havde til formål at skaffe mest muligt guld og sølv til landet. Denne definition gør ædelmetalakkumulationen til et mål i sig selv og overser, at metallerne kun var et middel til f. eks. at skabe større velstand eller øge statens magt udadtil.

Synet på velstand og magt faldt i ikke ringe grad sammen. Det er nok en af merkantilismens alvorligste fejltagelser, at den betragtede summen af velstand i verden som værende statisk; ligesom et land kun kunne få mere magt på andre landes bekostning, kunne det ene land ikke forøge sin velstand uden at gøre andre fattigere [5].

Det måtte derfor være afgørende for et land at skabe det størst mulige handelsbalanceoverskud og dermed valutaoverskud [6]. Det kunne ske ved at eksportere så meget som muligt og ved at importere så lidt som muligt. Eksporten ville også give beskæftigelse for den indenlandske arbejdskraft, mens importen kun gav arbejde til udenlandsk arbejdskraft.

Eksporten kunne fremmes f. eks. ved at opmuntre søfarten til aktiv handel (handel med landets egne skibe og egne købmænd) eller ved at skaffe sig kolonier, der både kunne tjene som råstofleverandører og som marked for landets produkter. Eksportvarerne skulle i videst muligt omfang være forædlede; Det ville give landet en større fortjeneste end udførsel af råvarer eller halvfabrikata.

Importen kunne man begrænse ved en protektionistisk toldlovgiv-

3. W. W. Rostow: *The Stages of Economic Growth*. New York 1960.
4. Dillard, p. 151 s.
5. Heimann, p. 35.
6. Alene titlen på et af merkantilismens vigtigste teoretiske værker, Thomas Muns *England's Treasure by Foreign Trade*, viser at man betragtede udenrigshandelen som velstandens kilde.

ning og ved inden for landets grænser at producere de varer, som ellers tilførtes udefra. Hvis prisen eller kvaliteten på de indenlandsk fremstillede varer ikke var konkurrencedygtig, måtte man forbyde import af de tilsvarende udenlandske produkter. For at få en produktion af forædlede varer sat i gang kunne staten træde til og enten selv drive virksomhederne eller støtte private initiativer gennem direkte finansiel subvention eller med privilegier og monopoler. Ved opbygning af manufakturer med ny teknik var det af betydning at gøre det tillokkende for sagkyndige udenlandske håndværkere at immigrere.

Den gradvise udvikling i merkantilismens teori viser sig i synet på ædelmetalbeholdningen. De tidlige merkantilister søgte at samle en stor beholdning af ædelmetaller, som de sørgede for at holde inden for landets grænser. Denne politik kaldes bullionisme. Senere blev man klar over, at eksport af mindre mængder ædelmetaller skulle tolereres, hvis man kunne købe importvarer for dem, der efter at være blevet forædlet kunne reeksporteres og indbringe større mængder ædelmetal, end man havde eksporteret i første omgang.

Man var med andre ord gået over til at betragte handelsbalancen som det centrale. Handelsbalancen kunne bruges som et middel til at måle de merkantilistiske foranstaltningers effektivitet [7]. Ideen til at opgøre landets import og eksport på denne måde fik man fra det private erhvervsliv, hvor det dobbelte bogholderi netop på denne tid var ved at komme i brug; også dér var formålet kontrol.

Andre træk ved den økonomiske tænkemåde indicerer ligeledes, at man anvendte almindelige forretningsprincipper eller, som den tyske sociolog Max Weber udtrykte det, overførte den kapitalistiske indstilling til politikken [8]. Landet skulle f. eks. sælge (eksportere) mere, end det købte (importerede), og overskuddet skulle realiseres i penge (ædelmetaller). Et andet eksempel på projicering af principper fra de individuelle husholdninger på statshusholdningen var opsparingen, hvor det ligesom for en enkeltperson også for landet var en dyd at spare, altså akkumulere penge eller ædelmetaller.

Merkantilismens historiografi

Merkantilismens historiografi er et skoleeksempel på, at historikernes fortolkning af en epoke ændrer sig med tiden, og at indstillingen til stadighed afspejler historikerens egen tidsalder og hans ideologiske udgangspunkt.

7. Wilson (1967), p. 568.
8. Weber, p. 256.

Formuleringen af begrebet merkantilisme tilskrives sædvanligvis Adam Smith, som i sit skelsættende værk »Wealth of Nations« fra 1776 gjorde afgørende op med den »merkantile« politik, der havde været fremherskende i Europa fra det 16. til det 18. århundrede, samtidig med at han introducerede liberalismen som nationaløkonomisk teori. Merkantilismebegrebet var dog kommet til udtryk tidligere, f. eks. havde Quesnay allerede i 1757 i artiklen »grains« i den store encyklopædi beskrevet merkantilismens funktion [9], men Quesnay, der som fysiokrat opfattede landbruget som det eneste produktive erhverv, var i modsætning til Smith ikke i stand til at opstille et brugbart alternativ.

Adam Smith angreb merkantilismen for gennem sine importbegrænsende og eksportfremmende foranstaltninger at aflede kapitalen fra at flyde derhen, hvor den kunne gøre mest nytte. Den merkantilistiske politik tjente kun en enkelt klasse (manufakturister og købmænd) i et enkelt land, mens det gik ud over alle andre klasser og alle andre lande. Endvidere betragtede Smith det som forfejlet, når merkantilisterne kun lagde vægt på produktionen og ikke så forbruget som det vigtigste.

Den umiddelbart foregående periodes ideer er som regel de mest forkætrede, og Adam Smiths negative vurdering af den merkantilistiske politik var dominerende i europæisk økonomisk tænkning i over hundrede år. Herfra må dog undtages Tyskland, hvor Smiths tanker aldrig blev særligt populære; her fremstod teoretikere som Fr. List, der i 1841 forkastede frihandelsprincippet, idet han så det som udtryk for et egoistisk engelsk handelssynspunkt [10].

Det var også i Tyskland, at det afgørende skred i synet på merkantilismen satte ind med den »historiske skole« af økonomer i 1880'erne. Interessen for de økonomisk-politiske doktriner voksede under den økonomiske depression 1873–96, hvor frihandelsprincippet spillede fallit, og protektionismen dukkede op igen. Under indtryk af disse begivenheder formulerede først senhegelianeren von Heyking [11] og et par år senere den tyske nationaløkonom Gustav Schmoller [12] et nyt og mere positivt syn på merkantilismen. De så samspillet mellem det økonomiske liv og de kontrollerende politiske organer, og Schmoller påviste merkantilismens statsdannende funktion. Smith havde kun beskæftiget sig med merkantilismens økonomiske sider, mens Schmoller pegede på, at den økonomiske fremgang havde til formål at styrke statens enhed. Englænderen William Cun-

9. Deyon, p. 73.
10. *Das nationale System der Politischen Oekonomie.* 1841.
11. *Zur Geschichte der Handelsbilanztheorie.* 1880.
12. *Der Merkantilismus in seiner historischen Bedeutung.* 1884.

ningham tog Schmollers teori op og understregede teoriens karakter af magtsystem, samtidig med at han fremsatte den hypotese, at merkantilisternes bestræbelser for at skabe et handelsbalanceoverskud skyldtes et ønske om at sikre beskæftigelsen [13].

Midt under depressionen i 1930'erne kom det første værk, som anlagde en helhedsvurdering, Eli F. Heckschers »Merkantilismen«. Den betragtes stadig af de fleste som standardværket om dette emne. Den svenske økonomiske historiker belyste merkantilismens funktion som enhedssystem, som magtsystem, som beskyttelsessystem, som pengesystem og endelig som samfundsopfattelse.

Ud fra sin klassisk-liberale grundholdning definerede Heckscher merkantilismen som et enhedssøgende system, hvis mål er magten for magtens skyld. Han indrømmede, at systemet havde en betydelig politisk kohærens, men samtidig påpegede han svagheden ved dets midler. Heckschers viden om merkantilismen var imponerende, men han så den som et idésystem uafhængigt af ydre påvirkninger af konjunkturmæssig eller anden art, og det lykkedes ham ikke fuldt ud at nå frem til en syntese af det historiske forløb og den økonomiske teori.

I 1936 fremkom et vægtigt forsvar for den merkantilistiske politik med J. M. Keynes' »General Theory of Employment, Interest and Money«. I et appendiks til sin nye økonomiske teori, der på en række punkter korrigerede den klassisk-liberale økonomis dogmer, viste Keynes, at handelsbalancen var merkantilisternes eneste middel til at regulere renten og dermed beskæftigelsen [14]. I en ekspanderende økonomi ville en forøgelse af beholdningen af ædelmetaller fremme investeringslysten og dermed øge produktionen. Merkantilisterne benyttede sig med andre ord af inflationens vækstfremmende virkninger. Keynes' analyse har været en væsentlig årsag til historikernes større forståelse for merkantilismen i de senere år [15].

Fremstilling af den merkantilistiske politik 1619–25

Beslutningstagerne

For at kunne forstå hvilken baggrund den merkantilistiske erhvervspolitik havde, og hvad sigtet med den var, er det nødvendigt at gøre sig klart, hvem der reelt satte politikken i gang og tog de løbende beslutninger om den økonomiske politiks førelse.

13. *Growth of English Industry and Commerce.* 1882.
14. Keynes, p. 336.
15. I den reviderede 2. udgave af »Merkantilismen«, der udkom i 1953, diskuterer Heckscher Keynes' synspunkter.

I Christian 4.s håndfæstning havde kongen forpligtet sig til at styre riget sammen med rigsrådet, men håndfæstningens garanti var så vag, at det ikke var svært for kongen at omgå den. I realiteten lykkedes det kongen at begrænse det adelige råds indflydelse meget stærkt, ligesom han i vidt omfang lod rigsembederne stå ubesatte. Håndfæstningens uklare bestemmelser medførte, at magtfordelingen i høj grad blev afhængig af kongens og rigsrådernes personlige egenskaber; og da kongen viste sig meget handlekraftig, og rigsrådet bestod af adelsfolk uden særligt initiativ, blev udfaldet, at kongen kom til at spille den aktive rolle, mens rådet højst kunne komme til at virke bremsende.

Et andet forhold medvirkede til, at rigsrådets indflydelse blev udhulet – især i forbindelse med den investeringskrævende merkantilistiske politik. Op imod 1620 kunne kongen på egen hånd disponere over betydelige beløb, f. eks. gik den største del af Øresundstolden direkte i hans egen kasse. I 1618 blev hans kapital opgjort til 1 million daler [16]. Herved opnåede Christian 4. en udstrakt uafhængighed af rigsrådets bevillinger.

På trods af den stærke magtkoncentration hos kongen havde andre indflydelse på formuleringen af mål og midler. Det ser ud til, at kansleren Johan Friis-Kragerup og kancelliråden Jonas Charisius har været de mest fremtrædende rådgivere i den merkantilistiske politik. Charisius døde dog allerede i 1619, så han kan kun have været med til at præge den indledende fase; det er bemærkelsesværdigt, at han som borgerlig kom til at spille en så vigtig rolle i regeringen.

De økonomiske forudsætninger

Det er ikke tilfældigt, at det er i årene lige omkring 1620 den merkantilistiske politik bliver iværksat. Årene mellem Kalmarkrigen og Kejserkrigen blev Christian 4.s mest konstruktive periode, og det skyldtes især landets gunstige økonomiske situation.

Den almindelige europæiske højkonjunktur var naturligvis en af de vigtigste årsager til de gode tider, men også nogle specielle danske forhold gjorde sig gældende. Således havde kongen konsekvent forringet mønten igennem 1610'erne, og selv om det på længere sigt også ville komme til at gå ud over staten selv, som ikke kunne nægte at modtage sine egne mønter, betød det i første omgang en fortjeneste på omkring 40.000 daler [17].

16. Ladewig Petersen, afsnit 3. 4.
17. Hvor konsekvent møntforringelsen blev iværksat ses af Christian 4.s indkaldelse i 1619 af den professionelle møntsvindler Albert Dionis. (Wilcke, p. 170).

I 1618 var der blevet indført toldvisitation i Øresund, hvorved toldindtægterne fordobledes til ca. 200.000 daler om året. Endvidere betalte Sverige i årene 1616–19 en million daler i løsesum for Elfsborg, som det var blevet fastsat ved freden i Knærød.

Trediveårskrigen og genoptagelsen af krigen mellem Spanien og Nederlandene måtte også gøre tidspunktet velegnet til at virkeliggøre de merkantilistiske planer.

De teoretiske forudsætninger

Det er ikke sandsynligt, at beslutningstagerne har haft noget større kendskab til merkantilistisk teori, da der stort set ikke findes nogen økonomisk litteratur i Danmark før Holberg, og da de større udenlandske værker om emnet også først dukker op senere (f. eks. udkom Thomas Muns »England's Treasure by Forraign Trade« i 1664). Det støtter den antagelse, at merkantilismen var mere praktisk end teoretisk orienteret. Man må formode, at kongens vigtigste rådgivere ved deres studier og rejser i udlandet, bl. a. i Nederlandene, har erhvervet et vist kendskab til merkantilismen, som de kunne nyttiggøre i planlægningen af den danske politik.

Forberedende initiativer

Allerede før Christian 4.s tid havde staten været aktivt engageret i erhvervslivet. Det var især sket i forbindelse med produktion til brug for militæret (f. eks. kanoner, krudt og groft klæde), og tankegangen bag det var regalistisk, dvs. at staten skulle stræbe efter at blive selvforsynende.

I den merkantilistiske politik, som satte ind i årene op mod 1620, konsolideredes driften af de allerede eksisterende statsmanufakturer, men man sigtede samtidigt mod at udvide de statslige erhvervsinitiativer ud over den militære produktion. Manufakturerne skulle også producere almindelige forbrugsvarer; det vigtigste fremstød fandt sted i tekstilbranchen.

Albert Olsen ser forordningen af 16.9.1613 om ophævelse af lavene som indledning til de følgende års manufakturpolitik [18]. Forordningen skulle forbedre forholdene for de udenlandske håndværkere, som kongen siden 1607 havde skaffet til landet. Det understreges, at enhver skal have lov til at nedsætte sig som håndværker i byerne, men i motiveringen for lavenes nedlæggelse lægges hovedvægten på, at lavsvæsenet forhindrer kongens undersåtter i at få deres varer til en rimelig pris; Christian 4. retfærdiggør indgrebet med forbrugernes interesse.

Forordningen er således både en støtteforanstaltning for de indvandrede

18. Olsen (1927–28). Christensen ser ophævelsen isoleret (p. 46).

håndværkere og en naturlig forlængelse af den århundredgamle kamp, kongemagten havde ført mod lavene, hvis magt til stadighed truede med at blive for stor. Staten var ikke imod monopoler i sig selv, men lavene forhindrede den centralisering, der måtte til, for at man kunne gøre op med de lokale privilegier.

Det viste sig snart, at lavsordningen ikke sådan lod sig afskaffe. Forordningen blev ikke overholdt, og borgerne klagede over arbejdets forringede kvalitet. I 1621 genoplivede kongen lavsvæsenet med visse modifikationer; mesterstykke og mestergilde blev forbudt, ligesom man ikke ville tolerere prisaftaler mestrene imellem [19]. Det havde vist sig umuligt fra den ene dag til den anden at fjerne et så fundamentalt element som lavene fra det danske bysamfunds struktur.

Et andet forsøg på at bryde enkelte gruppers magtstilling i byerne fremkom med den nye købstadlov i 1619, der sigtede mod at fratage de velhavende købmænd deres dominerende indflydelse i bystyret [20].

Handelskompagnierne

Udenrigshandelen var jo af fundamental betydning for merkantilistisk politik, og det er også i denne sektor man ser nogle af statens første initiativer udfolde sig. To indvandrede nederlandske købmænd, Jan de Willum og Herman Rosencrans, fik gennem Jonas Charisius kongen interesseret i at konkurrere med englænderne og hollænderne i handelen på Indien og Østasien, og i marts 1616 blev Det ostindiske Kompagni stiftet som Danmarks første aktieselskab. Oktrojen var for flere artiklers vedkommende direkte skrevet af efter det nederlandske kompagnis [21]. Det voldte ret stort besvær at få bragt den fornødne aktiekapital på 180.000 daler til veje, så kongen måtte lægge pres på adel og velstående borgere. Endnu i juli 1618 ses det, at kongen har prøvet at få folk med formue til at investere i kompagniet [22].

Lige fra starten mødte Det ostindiske Kompagni vanskeligheder i driften. Først blev fem skibe sendt til Ceylon under falske forudsætninger, idet kejseren af Ceylon nægtede at anerkende en traktat, der var indgået i København af en nederlænder, som hævdede at repræsentere kejseren. Senere var det kapitalmangel og flere fejlslagne ekspeditioner, som stillede sig i vejen for kompagniets fremgang. I 1640'erne blev dets virksomhed indstillet, og det blev nedlagt i 1650.

19. Nielsen, p. 589.
20. Jørgensen, p. 11.
21. Willerslev, p. 614.
22. Laursen, p. 442.

Det petsoriske Kompagni, der blev oprettet i 1619, hører til de mindre projekter, men fortæller noget om beslutningstagernes manglende realitetssans. Det var meningen, at kompagniet skulle udruste ekspeditioner til Petsora-området ved Barentshavet, hvorfra en stor del af de russiske skind kom. Zaren ønskede imidlertid overhovedet ikke, at udlændinge skulle give sig til at organisere Petsora-handelen, og de udsendte danske købmænd blev arresteret og holdt fangne i fire måneder [23]. Kongen og de syv velstående københavnske borgere, som havde financieret udrustningen af kompagniets første skib, måtte erkende, at med de russiske myndigheders indstilling var grundlaget for kompagniets drift faldet bort, og det blev opløst i 1622.

Danmark importerede store kvanta salt gennem nederlænderne, og i et forsøg på at få denne handel over på danske hænder udsendte kongen i 1621 en forordning om, at der skulle oprettes salt- og vinkompagnier i købstæderne landet over. De fleste byer afslog at deltage på grund af kapitalmangel, og kun ganske enkelte havne var store nok til at rumme skibe af den størrelse, kongen havde foreskrevet. I 1623 fik kompagnierne monopol på saltimport, men det viste sig snart, at de ikke havde kapacitet til at indføre de nødvendige mængder. Man kunne ikke undvære nederlændernes tilførsler, og i 1626 måtte saltmonopolet ophæves.

Det eneste handelskompagni, der på længere sigt kunne løbe rundt, var Det islandske Kompagni, som efter at være blevet omdannet til et aktieselskab i 1619 blev overordentlig udbyttegivende for de deltagende købmænd; det var en vigtig grund til successen, at man anlagde Glückstadt og i 1623 gjorde den til stabelplads også for Islandshandelen, hvorved Hamburg mistede sin betydning som afsætningsmarked for de islandske varer. Kompagniets monopolstilling på Island og den deraf følgende uelastiske efterspørgsel udnyttedes hårdt; der var mange klager over varernes dårlige kvalitet og de høje priser.

Et fælles træk ved Christian 4.s handelskompagnier er altså kapitalmangelen. De største investeringer blev foretaget af kongen (f. eks. blev hans udlæg til Det ostindiske Kompagni i 1624 opgjort til ikke mindre end 307.000 daler), men også de københavnske storkøbmænd skød mange penge ind. Derimod var adelens investeringslyst ringe. Projekterne var også gennemgående præget af en svigtende realitetssans, optimismen var overdreven og planlægningen ikke grundig nok.

Det fortæller noget om den danske merkantilismes karakter, at man især lagde vægt på, at handelskompagnierne skulle købe udenlandske varer

23. Dalgård (1955), p. 65.

fordelagtigt, mens afsætning af danske varer i udlandet kom i anden række. Det gjaldt mere om at spare på importen end på at tjene ved eksporten. Derved får Christian 4.s merkantilistiske politik et defensivt præg.

Manufakturerne

Som nævnt skete udvidelsen i den industrielle sektor i første omgang som en videreudvikling af de militære statsmanufakturer, hvis tyngdepunkt lå i metalværkerne og tekstilindustrien.

I 1605 var tugthuset blevet oprettet i København med det formål at oplære fangerne til et håndværk i tekstilbranchen samtidig med, at staten kunne blive selvforsynende med klæde og lærred. I 1620, da den nye manufakturpolitik for alvor var kommet i gang, fandt en omorganisation af institutionen sted, så den blev opdelt i tugthuset for kriminelle og børnehuset for hjemløse børn. I de følgende år voksede antallet af beskæftigede i børnehuset til 5–600, og på grund af den billige arbejdskraft overlevede det lige til 1649 og blev derved det længstlevende af tekstilmanufakturerne.

Et andet initiativ i denne sektor var oprettelsen af et klædekompagni i 1620, der skulle fungere som forlag for en række værksteder. Kompagniet beskæftigede et anseligt antal personer – lønudbetalingerne tyder på, at over 300 svende og drenge har været i arbejde – og produktionen blev også af betydeligt omfang. Afsætningen svigtede imidlertid, og i 1628 blev Klædekompagniet nedlagt.

Etableringen af Silkeværket i 1621, som Aksel E. Christensen har kaldt »det største og dristigste initiativ indenfor dansk industris historie [24]«, er et klart skridt bort fra de militære manufakturer og over til produktion, der sigtede på det almindelige marked.

Silkeværkets produktion var langt mere specialiseret end Klædekompagniets, men det gik ikke bedre med afsætningen. Selv om borgerne kun måtte købe den danske silke, og avancen blev sat helt ned til 2 %, var Kongens Klædekammer nødt til at opkøbe størstedelen af produktionen. End ikke et forbud mod indførsel af silkestoffer kunne ophjælpe Silkeværket. I 1624 gik virksomheden over til et privat selskab med købmanden Jan de Willum i spidsen, men heller ikke det kunne hjælpe Silkeværket over afsætningsvanskelighederne, og i 1626 måtte det likvidere.

Meget bedre gik det ikke de manufakturer, som oprettedes uden for tekstilindustrien. Hans Røpers sæbesyderi havde også svigtende afsætning til trods for, at sæben (i det mindste efter fabrikantens udsagn) var af udmær-

24. Christensen, p. 54.

ket kvalitet, at prisen lå 20 % under den hollandske, og at han fik eneret på forhandling af sæbe i København, Køge, Helsingør og Ålborg.

Støttet af monopoler og andre privilegier blev sukkerraffinaderier, oliemøller, papirmøller, glasværker, trådmøller, limkogerier, cementmøller og en række andre virksomheder i mindre format sat i gang, men resultatet var overalt ligeså nedslående som i de statsdrevne manufakturer. Heller ikke en toldpolitik med indførselstold på udenlandske færdigvarer og toldfrihed for indførsel af råvarer og levnedsmidler kunne vende billedet.

Bygrundlæggelser

Ved Kejserkrigens begyndelse i 1625 stod det således allerede klart, at de foregående års energiske merkantilistiske initiativer ikke havde båret frugt. Fra 1625 faldt det økonomiske grundlag for eksperimenterne endvidere bort, dels på grund af krigen, som både betød større udgifter (til militæret) og mindre indtægter (bl. a. fra Øresundstolden), dels på grund af den generelle nedgangskonjunktur, der satte ind i Europa omkring 1625. I de følgende år indskrænkede Christian 4.s støtte sig til bevilling af monopoler og privilegier og en toldlovgivning af merkantilistisk tilsnit.

Selv om kompagni- og industripolitikken var slået fejl, havde de merkantilistiske eksperimenter dog sat sig visse spor ud over 1625. Hertil hører de talrige bygrundlæggelser: Christian 4. grundlagde Christianopel, Christiansstad, Christiania, Christianshavn og Glückstadt. Det primære formål med deres oprettelse var dog mindre byerhvervenes trivsel end strategiske hensyn; de var alle fæstningsbyer.

Et andet varigt resultat var den styrkelse af København, der havde fundet sted ved den merkantilistiske centralisering. Langt den største del af handelskompagnierne og manufakturerne havde været placeret i hovedstaden, og det omfattende byggeri afspejlede kongens ønske om at have en hovedstad, der kunne måle sig med udlandets.

Analyse

I. Førte Christian 4. merkantilistisk politik?

Inden vi ser nærmere på Christian 4.s politik, kunne det være på sin plads at overveje, om det overhovedet er hensigtsmæssigt at operere med et begreb som merkantilisme. A. V. Judges måtte forkaste begrebet, idet han krævede en kohærent doktrin for at anerkende en -isme [25]. Også D. C.

25. Judges, p. 41 ss.

Coleman har kritiseret merkantilismebegrebet stærkt. Han betragter det som et mislykket forsøg på at sammenligne inkommensurable størrelser [26]. Hvad der var ment som et forenklende redskab er efter Colemans mening blevet til et begreb, som ikke alene er vildledende, men direkte forvirrende [27]. A. W. Coats har forsvaret brugen af begrebet merkantilisme og anfører, at det gør det lettere for os at belyse de fælles træk i kildematerialets usammenhængende vrimmel af partiske udsagn [28].

Diskussionen bunder i virkeligheden i et helt fundamentalt spørgsmål, nemlig om historikeren skal betragte enhver begivenhed som unik, eller om han skal søge at finde mønstre og systemer, hvorefter udviklingen har formet sig. Hvis man ser det som hans opgave ikke blot at analysere, men også at opstille synteser, må man affinde sig med, at en syntese kan indebære generalisationer, som er i modstrid med enkelte detaljer; et vist mål af unøjagtighed er prisen for at gå længere end til at analysere enkeltproblemer. Når man går så vidt, at man opererer med hele idé-systemer, vil der uundgåeligt kunne rejses indvendinger, da ingen ideologier er praktiseret med fuld konsekvens. Det er rigtigt, som Coleman nævner, at der kan påvises store forskelle inden for det, man har kaldt det merkantilistiske system, men hvis der er så stort sammenfald både af de mål, man sætter sig, og de midler, man tager i anvendelse, må det være frugtbart at betragte en række staters økonomiske politik i en bestemt periode som udtryk for den samme tænkemåde. Også andre idé-systemer som liberalismen eller socialismen har vist markante variationer i praksis. Man kan også nævne et af historikere ofte anvendt begreb som »industriel revolution«, der heller ikke er éntydigt, men som alligevel bliver betragtet som nyttigt af de fleste [29].

En accept af merkantilismebegrebet som sådant medfører ikke, at man kan forholde sig kritisk over for forenklinger og uklare afgrænsninger. F. eks. ville det være forkert som Adam Smith at anskue merkantilismen som et system med rent økonomiske mål. Anvendelsen af begrebet betyder blot, at man prøver at se periodens forskellige former for økonomisk politik ud fra en fælles synsvinkel. Det medfører også, at der nogle steder i de følgende analyser vil kunne foretages sammenligninger mellem generelle teorier om merkantilismen og de specielle danske forhold.

Af flere grunde må det være relevant at undersøge, om Christian 4.s

26. Coleman (1957), p. 24.
27. Coleman (1969), p. 1 ss.
28. Coats, p. 173 ss., Kellenbenz, p. 171.
29. Minchinton, p. xi.

økonomiske politik i disse år kommer ind under, hvad man normalt betragter som merkantilisme.

For det første kan man ikke have haft nogen teoretiske forudsætninger, da den merkantilistiske teori endnu ikke var opstået, og man har næppe været sig bevidst at handle efter noget bestemt system i betragtning af, at merkantilismebegrebet først bliver til ca. 150 år senere, da teoriens rolle er ved at være udspillet.

For det andet må man hæfte sig ved, at de danske eksperimenter ikke lykkedes. Det kunne også være et tegn på, at man ikke havde fulgt de gængse retningslinier for den økonomiske politiks udformning, da der jo findes en række eksempler på vellykket merkantilisme, f. eks. Nederlandene i den samme periode.

Endelig er det for det tredje tydeligt, at kongens personlige rolle var af helt fundamental betydning, både hvad angik initiativ og finansiering. Man kunne fristes til at spørge, om kongen ikke snarere optrådte som forretningsmand på linie med patriciatet, end han førte traditionel merkantilistisk erhvervspolitik.

En af de seneste sammenfatninger af merkantilismen er udarbejdet af den amerikanske økonom Jacob Viner, som har opsummeret »mercantilist thought« i følgende 5 principper:

1. Politikken skal udformes og realiseres på rent nationalistisk grundlag, dvs. der skal alene lægges vægt på naturlige fordele.
2. Ved vurderingen af ethvert relevant element i indenrigspolitik eller udenrigshandel skal altid lægges stor vægt på dets direkte eller indirekte indvirkning på landets beholdning af ædelmetaller.
3. I mangel af indenlandske guld- eller sølvminer skal det være et primært mål at opnå det størst mulige eksportoverskud som det eneste middel til at øge landets ædelmetalbeholdning.
4. En positiv handelsbalance skal tilstræbes ved, at myndighederne direkte fremmer eksporten og ved begrænsning af importen med andre midler, som indirekte virker i samme retning.
5. Udenrigspolitikken skal økonomisk og politisk føres under stadigt hensyn til både velstand og »magt« (herunder sikkerhed) som nationale mål, der er sideordnede og i almindelighed støtter hinanden gensidigt, således at det ene kan bruges som middel til at opnå det andet [30].

Hvis vi prøver at sammenligne Christian 4.s politik med Viners principper, ses det, at den første betingelse er opfyldt, idet der ikke kan rejses tvivl om, at det var den rene nationale egoisme, som lå til grund for den

30. Viner (1968), p. 436.

merkantilistiske politik. Nationalismen fik næring bl. a. fra opfattelsen af, at både velstand og magt kun kunne opnås på andre staters bekostning. Punkterne 2, 3 og 4 hænger sammen og kan også spores i den danske udvikling. Havde punkt 2 omfattet hele udenrigspolitikken, ville det have været mere tvivlsomt, om man kunne betragte betingelsen for opfyldt. Det volder heller ingen vanskeligheder at genkende det tredje princip i den danske erhvervspolitik, da ønsket om et eksportoverskud jo var det vigtigste motiv til at igangsætte projekter som manufakturerne og handelskompagnierne. (Det må også nævnes, at man forsøgte minedrift i Norge for at skaffe sig sølv, men resultaterne kunne ikke stå mål med anstrengelserne.) Som eksempel på Viners fjerde merkantilistiske princip kan man pege på importforbudene som direkte statsindgreb, og som direkte kan man nævne manufakturerne, der skulle påvirke handelsbalancen ved at tilvejebringe en erstatningsproduktion for de varer, som ellers importeredes. Som vi har set, lagde den danske merkantilisme mere vægt på at hæmme importen end på at fremme eksporten. Den femte betingelse vedrører forholdet mellem magt og velstand. Begge mål indgår i Christian 4.s politik, som der vil blive gjort nærmere rede for i analysen af politikkens målsætning.

Alt i alt kan det således konstateres, at den politik, Christian 4. førte i årene omkring 1620, med god ret kan kaldes merkantilistisk. Man må dog være opmærksom på, at endnu i denne periode rummer den økonomiske politik regalistiske træk [31]. Overgangen fra egentlig regalisme til tidlig merkantilisme finder sted i årene lige før 1620 og kendetegnes ved, at produktionen fra at være bestemt alene til brug for statens eget personel går over til at være fremstillet med et større marked for øje. Endvidere viser ændringen sig ved, at man begynder at støtte private initiativer. Den nødvendige statslige udbygning af infrastrukturen indledes også med etablering af et postvæsen, udvidelse af adskillige havne, opførelse af Børsen i København m. m.

Det er derfor misvisende, hvis man taler om dansk merkantilisme før Christian 4. Man kan hos nogle forfattere se Erik af Pommern og Christian 2. udnævnt til merkantilister [32], men deres politik var ikke udformet efter de principper, der er opstillet i Viners definition, og fordi nogle af merkantilisternes midler har fundet isoleret anvendelse tidligere, betyder det ikke, at der har været merkantilisme i Danmark før det 17. århundrede.

31. Opfattelsen af den merkantilistiske politik som en fortsættelse af regalismen blev tidligst formuleret af *Friedricia*, p. 295.
32. F. eks. Barfod, sp. 61 s.

Verifikationen af, at Christian 4. førte merkantilistisk politik, stiller os imidlertid overfor et nyt problem: Hvis det var merkantilisme, hvorfor var resultaterne da ikke lige så tilfredsstillende som i f. eks. England og Nederlandene? Dette spørgsmål skal søges besvaret i næste afsnit.

II. Hvorfor mislykkedes Christian 4.s merkantilisme?

Ingen af de historikere, som har beskæftiget sig med Christian 4.s mekantilisme, vil benægte, at den var en ubetinget forretningsmæssig fiasko. Derimod har der været ret stor uenighed om årsagerne til det sørgelige udfald.

Den første væsentlige analyse af den tidligste danske merkantilisme skyldes J. A. Fridericia. Det var hans vurdering, at projekterne mislykkedes, fordi de savnede et naturligt miljø i Danmark. Endvidere pegede han på den kendsgerning, at den ortodokse lutheranisme triumferede over kongens religiøse tolerance, netop da de store manufakturer skulle sættes i gang, hvilket Fridericia betragter som medvirkende til deres fiasko, idet ortodoksiens sejr skulle have skræmt sagkyndige håndværkere bort [33].

Albert Olsen var den første danske historiker, som gav udtryk for et klart positivt syn på merkantilismen. Som marxist havde Albert Olsen forståelse for betydningen af en statsstyret samfundsøkonomi, og inspireret især af Werner Sombarts værk »Der moderne Kapitalismus« publicerede han i 1930 en artikel, der har haft afgørende betydning for den senere danske historieskrivnings holdning til merkantilismen [34]. Det siger sig selv, at Albert Olsen med disse grundsynspunkter ikke som Fridericia kunne sige, at Danmark manglede forudsætninger for merkantilisme. Han måtte forklare det nedslående resultat på en anden måde og lagde skylden på de forringede konjunkturer efter 1625 og krigsdeltagelsen. Endvidere fremhævede han manglen på kapital og på kvalificeret arbejdskraft [35].

Aksel E. Christensen gav i forbindelse med sin gennemgang af Christian 4.s manufakturpolitik [36] også en vurdering af, hvorfor den mislykkedes. Han tillagde ikke kapitalmangelen nogen betydning, men så det som mest afgørende, at statsmaskineriet var for lidt udbygget til, at kongen kunne gennemføre lavsordningen og vareregulerinngen. Han anså befolkningens passive modstand og rigsrådets besindige tøven for betydningsløs.

33. Fridericia, p. 317 s.
34. Olsen (1930).
35. Olsen (1930), p. 236 ss.
36. Axel Nielsen (ed.): *Industriens Historie i Danmark*, vol. I, Kbh. 1943.

Spørgsmålet om rigsrådets rolle og eventuelle skyld i projekternes manglende succes belyses med al ønskelig tydelighed af den debat, der fandt sted mellem kongen og rådet ved et rådsmøde i marts 1620. Kongen havde sendt en proposition til rådet og foreslået for det første at forbyde import af visse udenlandske varer for at tvinge købmændene til at købe danske varer i stedet, for det andet at forbyde eksport af uberedte skind, fordi de i stor mængde blev udført uberedte og derpå igen indført i beredt tilstand, således at den fortjeneste, kongens undersåtter kunne have af beredningen, blev fremmede til del [37].

Rigsrådet kan kun anbefale importforbud for konkurrencedygtige danske varer, og det henstiller, at importforbudene bliver tidsbegrænsede. Det foreslår endvidere, at kongen nøjes med 6 % i udbytte af sine investeringer i manufakturer, og at manufakturerne placeres i provinsen. Rådet kan ikke tiltræde forslaget om at forbyde eksport af uberedte skind, men vil i første omgang gå med til at forbyde import af beredte. Betænkningen slutter med at konstatere, at det synes »dog efter dette riges og dets indbyggeres vilkår, art og tilstand fast rådeligt, at der ikke for hasteligen med adskillige forandringer efter hver andre bliver ilet [38]«. Rådets konservatisme er således ganske udtalt.

Det er imidlertid ikke rigtigt, når J. A. Fridericia tillægger rigsrådet en bremsende virkning på kongens merkantilistiske initiativer [39]. Politikken videreførtes mindst ligeså radikalt, uden at kongen lod sig anfægte af rådets betænkeligheder. Han forbød eksport af uberedte skind og import af silkestoffer [40] og fortsatte med at oprette manufakturer i København. Rigsrådets indflydelse på og dermed ansvar for den merkantilistiske politik var minimal.

Ligeså lidt kan man lægge ansvaret for fiaskoen på konjunkturudviklingen og Kejserkrigen. Som tidligere omtalt havde den merkantilistiske politik allerede spillet fallit før 1625, og det er urealistisk at tro, at de ventede resultater ville have vist sig, hvis kronen havde haft råd til at fortsætte sin understøttelse i endnu nogle år.

Hvis man vil forstå, hvorfor det ikke lykkedes for Christian 4. at gennemføre merkantilisme i Danmark med større succes, må man betragte de enkelte sektorer af erhvervslivet hver for sig.

Manufakturpolitikken mislykkedes, fordi afsætningen svigtede. Produktionen nåede ret hurtigt op på et rimeligt omfang i forhold til arbejds-

37. Erslev, p. 266.
38. Erslev, p. 276.
39. Fridericia, p. 292.
40. Rasch, p. 16.

styrken, og varernes kvalitet var stort set acceptabel, selv om de ikke kunne måle sig med de importerede udenlandske varer. Man beherskede teknikken tilstrækkeligt, og der var adskillige udenlandske håndværkere i arbejde, så den religiøse intolerance har næppe skadet manufakturerne, som Fridericia hævdede. Kapitalmangel var heller ikke noget større problem for manufakturerne, da de vigtigste jo blev drevet for kongens regning.

Afsætningen svigtede, fordi der ikke var noget marked for de varer, manufakturerne producerede. De største manufakturer fremstillede tekstiler, men hele landbefolkningen var selvforsynende med groft klæde, og overklassen foretrak stadig de udenlandske stoffer. End ikke importforbudet for silkestoffer kunne lede dette luksusforbrug over på danske produkter; staten havde ikke midler til at forhindre indsmugling af udenlandsk silke.

Endvidere mødte manufakturerne modstand fra håndværkerne, der så sig truet i deres erhverv, og fra købmændene, som var meget utilbøjelige til at købe de danske varer hjem, hvis de kunne få billigere og bedre udenlandske. I et brev skriver Christian 4., at det er nødvendigt at oprette en statslig valkemølle, fordi købmændene efter bedste evne forhindrer, at stoffet fra børnehuset bliver valket i rette tid med det resultat, at stoffet ødelægges [41].

I modsætning til f. eks. Nederlandene og England eksporterede Danmark praktisk taget ikke manufakturprodukter, hvilket både hænger sammen med varernes manglende konkurrenceevne og med handelskompagniernes ringe succes.

Handelskompagniernes fiasko skyldtes i nogen grad andre forhold end manufakturernes sammenbrud. Da de ikke var statsdrevne, blev kapitalmangelen her en faktor af betydning. De vigtigere udenlandske kompagnier havde langt større ressourcer til deres rådighed og behøvede ikke at give op, fordi et par ekspeditioner slog fejl. Det ses også, at salt- og vinkompagnierne slet ikke havde kapacitet til at klare efterspørgslen.

Borgerne investerede mere i kompagnierne end adelen [42], selv om J. A. Fridericia hævder det modsatte [43]. Adelen havde fortrinsvis agrare interesser og nærede ikke noget særligt ønske om at støtte byerhvervene; desuden var adelen ramt af en likviditetskrise i årene efter 1618 [44].

Det var også medvirkende til kompagniernes dårlige resultat, at man kastede sig ud i projekterne med en alt for overfladisk viden om de reelle

41. Bricka & Fridericia, 8. 9. 1623, p. 326.
42. Willerslev, p. 623, Dalgård (1955), p. 31.
43. Fridericia, p. 318.
44. Ladewig Petersen, afsnit 3.2.

vilkår for udenrigshandel. Det ostindiske og Det petsoriske Kompagni er eksempler herpå.

Sune Dalgård har fremsat den teori, at Christian 4.s merkantilistiske politik manglede fasthed og konsekvens, fordi erhvervspolitikken var sekundær i forhold til udenrigspolitikken [45]. I det følgende afsnit skal vi undersøge, hvilken rolle erhvervspolitikken spillede i den samlede politik, herunder dens relation til udenrigspolitikken.

III. Hvad var den merkantilistiske politiks mål?

I en analyse af den danske merkantilismes mål vil det være hensigtsmæssigt at tage den generelle diskussion af merkantilismens målsætning som udgangspunkt.

Jacob Viner fastslog i en artikel i 1948, at de fleste tidligere forfattere lige fra von Heyking og Schmoller havde set merkantilismen primært som et magtsystem og havde betragtet alle bestræbelser som midler til at nå dette mål [46].

Den engelske historiker Charles Wilson opponerede imod denne udlægning af merkantilismens historiografi, idet han påviste, at hverken Schmoller eller Cunningham havde set magten som merkantilisternes eneste mål [47]. Ifølge Wilson var Heckscher den første, der beskrev merkantilismen som et énsidigt magtsystem [48]. Heckscher mente, at mens middelalderens økonomiske tænkning havde været religiøst inspireret, og liberalismen gav velstand forrangen, havde merkantilismen anset magt for det vigtigste. Han skrev, at merkantilismen var »främst systemet för de ekonomiska intressenas använding i tjänst hos makten som självändamål [49].«

Det kan diskuteres, om magt overhovedet kan være et mål i sig selv. Denne diskussion har i de senere år været taget op inden for faget international politik, hvor den traditionelle opfattelse var, at enhver statsadfærd i den sidste ende udelukkende tilstræbte en maksimering af den pågældende stats magt. Den »realistiske« skole betragtede ligefrem politisk videnskab som videnskaben om magt. Siden anden verdenskrig er den »behavioristiske« skoles synspunkter blevet mere fremherskende, hvorefter magt ikke ses som et mål, men som et middel til at realisere andre værdier. Magt har kun betydning i det omfang, den kan konverteres [50].

45. Dalgård (1962), p. 367.
46. Viner (1948) p. 1 ss.
47. Wilson (1958), p. 6.
48. Wilson (1957), p. 186.
49. Heckscher, vol. II, p. 7.
50. Et eksempel på en behavioristisk analyse af magtbegrebet er K. J. Holsti: *The Concept of Power in the Study of International Relations,* Background, VII, 1964, pp. 179–94.

Det kan således falde svært i dag at gå ind på Heckschers tankegang og se magten som et mål i sig selv. Wilson har også vist, at de fleste historikere tillægger merkantilisterne andre mål end magten for dens egen skyld, og mange har peget på velstand som et mål, man søgte at realisere.

Jacob Viner har fremdraget en lang række eksempler på merkantilistiske skribenter, der mente, at staten måtte stræbe både efter rigdom og magt [51]. Thomas Hobbes skrev f. eks.: »Wealth is power and power is wealth«. Magt og velstand – eller i Viners terminologi: power og plenty – var komplementære begreber; hvis man havde magt, kunne man beskytte sin udenrigshandel, sine kolonier, sit fiskeri osv. og opnå større velstand. Denne velstand kunne så tjene til at styrke magten yderligere, hvilket igen ville forøge velstanden og så fremdeles. På den måde blev power og plenty både til midler og mål.

Denne dobbelthed i merkantilismens væsen er ikke trængt meget igennem i den danske forskning. De tidlige forsøg bliver i reglen forklaret som udslag af Christian 4.s magtbegær, f. eks. skriver Arup: »Målet for hans selvregering var ikke i al beskedenhed det danske folks lykke og fremgang; det var mere ophøjet, det var Danmarks storhed . . . [52].« Den merkantilistiske politik er i reglen blevet tilpasset billedet af Christian 4. som en magtgrisk dilettant, der bl. a. bygger på hans senere ambitiøse krigsdeltagelse. Næsten alle forfattere citerer det brev, hvor Christian 4. udtrykker håbet om, at et nyt projekt må blive »Os til ære og dem (købmændene) med Guds hjælp uden skade«, og udleder deraf, at merkantilismens eneste mål var at forøge kongens glorie. Som modvægt mod denne udtalelse findes dog mange udsagn om, at merkantilistiske projekter skulle tjene almenvellet, som f. eks. den tidligere refererede proposition om, at eksport af uberedne skind skulle forbydes, så undersåtterne kunne have fordel deraf. Vi så også, at lavenes ophævelse blev begrundet med forbrugernes interesser. Man skal imidlertid nok være varsom med at tillægge sådanne mere eller mindre officielle udtalelser større værdi; det gælder også udtalelser af typen »Os til ære . . .«.

Albert Olsen har bidraget med den teori, at kongen med sin merkantilistiske politik ønskede at styrke borgerstanden over for den privilegerede adel [53]. Det virker ikke som nogen særlig sandsynlig forklaring i betragtning af, i hvor ringe grad Christian 4. – bortset fra de første par år af sin regeringstid – udnyttede muligheden for at spille borgerne ud mod ade-

51. Viner (1948) p. 10 ss.
52. Arup, p. 674.
53. Olsen (1933), p. 114.

len [54]. Albert Olsen karakteriserer også rigsrådet som en ivrig tilhænger af den merkantilistiske politik [55], hvilket ikke helt rimer med den tidligere refererede kilde fra rigsrådsmødet i 1620. Årsagen til rådets entusiasme skulle være, at den forventede større velstand ville gøre borgerstanden til et bedre skatteobjekt og befri adelen for frivillige kontributioner.

En række træk ved Christian 4.s merkantilisme viser, at man også i Danmark ved at kombinere erhvervspolitik med udenrigspolitik gjorde sig bestræbelser på at opnå power og plenty på én gang. Bygrundlæggelserne skulle f. eks. tjene begge formål, og da saltkompagnierne skulle udruste skibe, bestemte kongen, at de skulle være bevæbnede, så de i krigstilfælde kunne anvendes sammen med orlogsflåden som »defensionsskibe«. Interessen for Islandshandelen og kongens ikke særligt udbytterige engagement i hvalfangst må også ses som en dansk magtdemonstration på de nordlige have. Hele selvforsyningsprincippet var – især for de militære manufakturers vedkommende – mere end et middel til at skabe en bedre handelsbalance; det var også en vigtig strategisk forholdsregel i en tid, hvor krige var en meget almindelig måde at løse internationale konflikter på. Et eksempel på et udenrigspolitisk initiativ med tydeligt økonomisk sigte er overtagelsen af Trankebar i 1620.

Christian 4. søgte både power og plenty. I forbindelse med plenty-begrebet rejser et spørgsmål sig imidlertid: Hvilken form for velstand tilstræbte man? En velstandsstigning kan enten tjene til at gøre landet stærkere (sikre en høj vækstrate) eller til at give befolkningen en høj levestandard. Det sidste alternativ fik betydeligt vægt hos senmerkantilisterne i slutningen af det 18. århundrede, da man bl. a. investerede i socialpolitik [56]. Det er overvejende sandsynligt, at man på Christian 4.s tid forstod velstand i den mere langsigtede betydning, nemlig som en styrkelse af staten. Svaret må blive lidt hypotetisk, da man jo ikke fik nogen velstand at administrere, men detaljer i den praktiserede politik peger i retning af en vækststigning snarere end en forbrugsudvidelse. Som eksempel kan nævnes, at kongen i 1625 i et sidste forsøg på at gøre Silkeværket rentabelt greb til at nedsætte silkearbejdernes løn [57]. Statens vel måtte gå forud for den enkeltes. Den stærke udnyttelse af monopolstillingen på Island tyder også på, at kompagniernes vel blev betragtet som vigtigere end befolkningens. Man

54. Fridericia mener, at Christian 4. søgte at frigøre sig fra rigsrådets indflydelse, men at han ikke ønskede at erstatte den med bourgeoisiet. (Fridericia, p. 322).
55. Olsen (1933), p. 115.
56. Johansen, p. 13.
57. Olsen (1933), p. 234.

førte ikke velfærdspolitik i det 17. århundrede; ved samfundets velstand forstod man i første række en stærk stat.

Der var forskel fra land til land på den vægt, man tillagde henholdsvis power og plenty. På Christian 4.s tid lagde f. eks. nederlænderne hovedvægten på plenty og lod deres magtpolitik tjene de økonomiske interesser [58]. Danmark derimod havde også udenrigspolitiske mål, der var uden forbindelse med bestræbelserne for at skabe økonomisk vækst, hvilket indebar, at man anvendte en del af den power, man havde til rådighed, til andre formål end at befordre plenty. Engagementet i trediveårskrigen, som umuliggjorde den dynamiske erhvervspolitiks fortsættelse, havde ingen direkte økonomiske årsager.

Christian 4.s merkantilisme skulle gøre Danmark rigt og stærkt. Velstanden skulle være et middel til at øge rigets ressourcer, og den større kapacitet skulle både skabe yderligere velstand og tjene til at realisere de øvrige mål, kongen satte sig, herunder de sikkerhedspolitiske mål. Sikkerhedspolitik kommer imidlertid ind under, hvad Viner forstår ved power (jfr. det femte princip i hans definition), og indgår derved som et naturligt led i merkantilistisk statsadfærd.

Det egentlige mål med den merkantilistiske politik var således ikke magt alene, men magt og velstand i forening; magt forstået som evnen til at realisere værdier, velstand forstået som øget økonomisk vækst.

Konklusion

Det, der først springer i øjnene ved en analyse af Christian 4.s merkantilistiske erhvervspolitik, er dens dristighed. Fridericia har sammenlignet den i radikalitet med Struensees korte reformperiode, som den også ligner derved, at den kom for tidligt og kom til at stå som et isoleret reformforsøg, der ikke blev fortsat i den umiddelbart efterfølgende periode, men som senere skulle lykkes under gunstigere betingelser.

Til de nødvendige gunstige betingelser for en vellykket erhvervspolitik hørte en større konjunkturspredning i det danske samfund og naturaløkonomiens afløsning af pengeøkonomi. I det 17. århundrede var der ikke noget købedygtigt dansk marked for manufakturernes produkter og handelskompagniernes varer. Endvidere er inertien omkring 1620 i næsten alle samfundsgrupper for stor til, at der »hasteligen med adskillige forandringer efter hver andre bliver ilet.« Den eneste gruppe, som viser større vilje til at støtte de nye projekter, er en kreds af københavnske storkøbmænd,

58. D a l g å r d (1962), p. 367.

hvoraf adskillige var indvandrede nederlændere. De merkantilistiske eksperimenter er med til at knytte dette handelspatriciat og kongen nærmere sammen og bliver en af forudsætningerne for den senere alliance mellem konge og borgerskab, som fører til enevældens indførelse.

Samtidig er den merkantilistiske politik et tegn på adelens svækkede stilling og den styrkelse af kongemagten, som er et gennemgående træk i Europa i denne periode. Det er dog urealistisk at se den danske merkantilisme som et forsøg fra kongens side på at styrke borgerne på adelens bekostning. Eksperimenterne udsprang snarere af trang til at efterligne andre stater, især de forhadte og misundte Nederlande. Danmark var dog ikke i stand til at kopiere nederlændernes vellykkede merkantilisme, bl. a. fordi man ikke havde de samme forudsætninger at bygge på (Nederlandene havde i det 16. århundrede oparbejdet en udbredt velstand gennem den nære forbindelse med Spanien, mens man i Danmark næsten udelukkende havde kongens kapital at bygge på), og fordi Christian 4. ikke var indstillet på at lade hele udenrigspolitikken underordne den merkantilistiske politik.

Christian 4.s merkantilisme nåede ikke meget ud over forsøgsstadiet, og man skal ikke overvurdere dens proportioner. Vi kender ikke den samlede produktionsværdi af de varer, manufakturerne fremstillede, men vi kan med sikkerhed sige, at antallet af beskæftigede inden for manufakturer og handelskompagnier på intet tidspunkt nåede op over 1 % af befolkningen. Hvis man sammenligner med landbruget, som gav omkring 80 % af landets indbyggere deres udkomme, kan man indse, hvor ringe samfundsøkonomisk betydning manufakturer og kompagnier havde.

Ligesom merkantilismen i almindelighed blev betragtet som et naivt og egoistisk system indtil Keynes rehabiliterede den, blev Christian 4.s merkantilisme længe opfattet som snæversynet både i sin gennemførelse og sin målsætning. Set i lyset af den moderne merkantilismeforskning må vurderingen blive mindre negativ. I betragtning af, at man praktisk taget stod uden erfaringer, er det forståeligt, at forventningerne var virkelighedsfjerne og anvendelsen af midler usikker. En nærmere analyse viser endvidere, at den merkantilistiske politiks målsætning var mere perspektivrig end man har villet gøre den til.

Kilder og litteratur

Arup, E.: *Danmarks Historie*, vol. 2 b. 1932.
Barfod, J. H.: *Merkantilismen*. 1971.
Bricka, C. F. & Fredericia, J. A. (ed.): *Christian den Fjerdes egenhændige Breve*. vol. I–II. 1887–89.

hvoraf adskillige var indvandrede nederlændere. De merkantilistiske eksperimenter er med til at knytte dette handelspatriciat og kongen nærmere sammen og bliver en af forudsætningerne for den senere alliance mellem konge og borgerskab, som fører til enevældens indførelse.

Samtidig er den merkantilistiske politik et tegn på adelens svækkede stilling og den styrkelse af kongemagten, som er et gennemgående træk i Europa i denne periode. Det er dog urealistisk at se den danske merkantilisme som et forsøg fra kongens side på at styrke borgerne på adelens bekostning. Eksperimenterne udsprang snarere af trang til at efterligne andre stater, især de forhadte og misundte Nederlande. Danmark var dog ikke i stand til at kopiere nederlændernes vellykkede merkantilisme, bl. a. fordi man ikke havde de samme forudsætninger at bygge på (Nederlandene havde i det 16. århundrede oparbejdet en udbredt velstand gennem den nære forbindelse med Spanien, mens man i Danmark næsten udelukkende havde kongens kapital at bygge på), og fordi Christian 4. ikke var indstillet på at lade hele udenrigspolitikken underordne den merkantilistiske politik.

Christian 4.s merkantilisme nåede ikke meget ud over forsøgsstadiet, og man skal ikke overvurdere dens proportioner. Vi kender ikke den samlede produktionsværdi af de varer, manufakturerne fremstillede, men vi kan med sikkerhed sige, at antallet af beskæftigede inden for manufakturer og handelskompagnier på intet tidspunkt nåede op over 1 % af befolkningen. Hvis man sammenligner med landbruget, som gav omkring 80 % af landets indbyggere deres udkomme, kan man indse, hvor ringe samfundsøkonomisk betydning manufakturer og kompagnier havde.

Ligesom merkantilismen i almindelighed blev betragtet som et naivt og egoistisk system indtil Keynes rehabiliterede den, blev Christian 4.s merkantilisme længe opfattet som snæversynet både i sin gennemførelse og sin målsætning. Set i lyset af den moderne merkantilismeforskning må vurderingen blive mindre negativ. I betragtning af, at man praktisk taget stod uden erfaringer, er det forståeligt, at forventningerne var virkelighedsfjerne og anvendelsen af midler usikker. En nærmere analyse viser endvidere, at den merkantilistiske politiks målsætning var mere perspektivrig end man har villet gøre den til.

Kilder og litteratur

Arup, E.: *Danmarks Historie*, vol. 2 b. 1932.
Barfod, J. H.: *Merkantilismen*. 1971.
Bricka, C. F. & Fredericia, J. A. (ed.): *Christian den Fjerdes egenhændige Breve*. vol. I–II. 1887–89.

Christensen, A. E.: *Industriens Historie i Danmark indtil c. 1730*. 1943.
Coats, A. W.: *Defense of Heckscher and the Idea of Mercantilism*, Scandinavian Economic History Review vol. 5, 1957, pp. 173–87.
Coleman, D. C.: *Heckscher and the Idea of Mercantilism*, Scandinavian Economic History Review vol. 5, 1957, pp. 3–25.
Coleman, D. C. (ed.): *Revisions in Mercantilism*. London 1969.
Dalgård, S.: *Det Petsoriske Kompagni af 1619*. 1955.
Dalgård, S.: *Dansk-norsk hvalfangst 1615–1660*. 1962.
Deyon, P.: *Le mercantilisme*. Paris 1969.
Dillard, D.: *Västeuropas och Förente Staternes Ekonomiska Historia*. Lund 1970.
Erslev, K. (ed.): *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid*, vol. I. 1883–85.
Fridericia, J. A.: *Remarques sur la conduite de Christian IV en économie politique et sur ses relations avec la bourgeoisie jusqu'en 1625*, i Oversigt over Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1896.
Heckscher, Eli F.: *Merkantilismen* I–II, 2. reviderede udgave. Stockholm 1953.
Heimann, E.: *History of Economic Doctrines*. New York 1968.
Johansen, H. C.: *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784*, vol. 1. 1968.
Judges, A. V.: *The Idea of a Mercantile State*, i Transactions of the Royal Historical Society, fourth series, XXI, 1939, pp. 41–69.
Jørgensen, J.: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*. 1957.
Kellenbenz, H.: *Probleme der Merkantilismusforschung*, i XIIe Congrès Internationale des Sciences Historiques, 1965, Rapports IV, p. 171 ss.
Keynes, J. M.: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London 1936.
Ladewig Petersen, E.: Afsnit i *Gyldendals Danmarkshistorie* (i manuskript 1971).
Laursen, L. (ed.): *Kancelliets Brevbøger 1616–20*. 1919.
Minchinton, W. E. (ed.): *Mercantilism. System or Expediency?* Lexington 1969.
Nielsen, O. (ed.): *Kjøbenhavns Diplomatarium*, vol. II. 1874.
Olsen, A.: *Staten og Lavene*, i Historiske Meddelelser om København, 2. række, vol. 3. 1927–28.
Olsen, A.: *Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervspolitik*, Scandia 1930.
Olsen, A.: *Das Zeitalter des Merkantilismus*, i Axel Nielsen (ed.): Dänische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1933.
Rasch, Aa.: *Dansk Toldpolitik 1760–1797*. 1955.
Viner, J.: *Power versus Plenty as Objectives of Foreign Policy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, i World Politics, vol. I. 1948–49.
Viner, J.: *Mercantilist Thought* i International Encyclopedia of the Social Sciences, vol. 4. New York 1968.
Weber, M.: *General Economic History*, am. udg. New York 1961.
Wilcke, J.: *Christian IV's Møntpolitik 1588–1625*. 1919.
Willerslev, R.: *Danmarks første aktieselskab*, Hist. Tidsskr. 10. række, vol. 6.
Wilson, C.: *»Mercantilism«: Some Vicissitudes of an Idea*, i Economic History Review, Second series, vol. X, no. 2, 1957.
Wilson, C.: *Mercantilism*. London 1968.
Wilson, C.: *Trade, Society and the State*, i The Cambridge Economic History of Europe, vol. IV. Cambridge 1967.